

ДЕФІНІЦІЯ ТА ФУНКЦІЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ БУВАЛЬЩИНИ: ІСТОРІЯ ПИТАННЯ

Бучіна К.В. (Харків)

Бучіна К.В. Дефініція та функції фольклорної бувальщини: історія питання. У статті розглянуто теоретичні праці, присвячені фольклорній бувальщині (первинно - усному оповіданню про зустріч людини із надприродним та правила поведінки у такому випадку, зафіксованому у формі тексту), починаючи початку XX і до XXI сторіччя, у сфері фольклорних, психологічних, історичних, літературознавчих та лінгвістичних студій. У якості узагальнення наводяться найважливіші структурні риси текстів бувальщини, форма, критерії відмежування від інших фольклорних жанрів.

Ключові слова: бувальщина, надприродне, настанови на достовірність, неказковий жанр, функції.

Бучина Е.В. Дефиниция и функции фольклорной былички: история вопроса. В статье рассматриваются теоретические работы, посвященные фольклорной быличке (изначально – устному рассказу о встрече человека со сверхъестественным и правила поведения в таком случае, зафиксированном в форме текста), начиная с начала XX и до XXI столетия, в свете фольклорных, психологических, исторических, литературоведческих и лингвистических исследований. Подытоживая, автор приводит главнейшие структурные черты текстов быличек, форма, критерии отделения их от других фольклорных жанров.

Ключевые слова: быличка, неказочный жанр, сверхъестественное, установка на достоверность, функции

Buchina K.V. Definition and dunction of a folk tale: background of the problem. The article deals with theoretic works, devoted to folk tales (which primarily are oral tales recorded as texts about people meeting a supernatural force and conventions for such cases), starting with the beginning of the 20th and ending with the 21st century, in the field of folklore, psychological, historical, literature and linguistic studies. As a summary there are the most important structure features of the folk tale texts, their form and differential criteria from other folklore genres.

Key words: authenticity paradigm, folk tale, functions, non-fabulous genre, supernatural.

В рамках сучасної лінгвістичної парадигми, де когнітивні аспекти дискурсу набувають особливої ваги, аналіз фольклорних текстів як елементів відображення світосприйняття та світобачення людей певної етнокультурної спільноти набуває все більшої а к т у а л ь н о с т і . Саме тому бувальщина як один з жанрів фольклору є о б ’ є к т о м розгляду в рамках даного дослідження. П р е д м е т о м аналізу слугують диференційні та ізоморфні структурно-типологічні ознаки бувальщини у порівнянні з іншими фольклорними жанрами. М е т о ю статті є провести огляд історії підходів та аспектів дослідження фольклорних бувальщин.

Як правило бувальщиною називають жанр неказкового прозаїчного фольклору, історію про зустріч з нечистою силою, невидимим світом.

До початку минулого сторіччя не існувало єдиного визначення терміну «бувальщина», дослідженням якого займалися фольклористи західних країн ще з початку минулого сторіччя. Всі спроби визначення виходили із досить нечіткого поняття бувальщини – в першу чергу через те, що світу відомий надто малий корпус текстів. Про систематичне дослідження бувальщин можна казати лише починаючи з двадцятого сторіччя.

Важливим етапом становлення досліджень фольклорної бувальщини у пулі європейських студій були спроби надати визначення цьому типу текстів. Перші дослідження, які проводилися на початку XX століття, ґрунтувалися на зіставленні фольклорної бувальщини з іншими текстовими жанрами.

Так, визначення базельського германіста та фольклориста Ф. Ранке базується на висловлюванні братів Грим, які вважали, що казка є більш поетичним, а бувальщина — більш історичним текстом. «За своєю сутністю бувальщина вимагає, щоб в неї вірили, як оповідач, так і слухач, вона стверджує, що розповідає правду. Казка не має таких вимог, вона не просить віри, принаймні, віри в створіння чийсь фантазій, правда казки лежить в іншій сфері, ніж правда бувальщини. Бувальщина, за своїм власним сприйняттям, до світу реального, до знань народу, казка ж навіть для того, хто її розповідає, належить до світу поетичного, фантазійного. Первинно бувальщини є популярними історіями з фантастичним, об'єктивно неправдивим змістом, що розповідається у формі простого викладу неначебто реальних подій» [17, с. 14].

Але це визначення також базується на співставленні, що, знову ж таки, є результатом відсутності точної наукової термінології в області дослідження бувальщин. Для Ф. Ранке найважливішою була більша претензія бувальщини на правдивість та її суб'єктивна достовірність. В своїх подальших роботах він підкреслював те, що в бувальщині також важливий характер пережитого, який походить з колишніх колективних вірувань.

Другим етапом розвитку досліджень можна вважати роботу скандинавського етнолог Карла Вільгельма фон Зюдова. Серед бувальщин він виокремив меморат (розповідь людей про власні, суто приватні переживання), хроніки-нотатки (різноманітні спогади, в яких мова йдеться про людей, родини, поселення та місцевості, культурні особливості тощо.), власне бувальщину (коротка, одноепізодична розповідь, підґрунтям для якої служать в першу чергу переживання та спостереження), їх він називав також «фабулатами». З усіх цих видів в науці закріпились лише поняття «меморату» та «фабулату», які були найбільш підкріплені не лише теоретично, але й прикладами текстів [21, с. 73-74].

В шістдесятих роках минулого сторіччя скандинавські дослідники, серед яких можна назвати Г.-Х. Тільхагена, намагались класифікувати народні оповідання і виділили серед них бувальщину - «основану на одному або більше мотивах стандартну, а також за формою фіксовану на найважливішому розповідь, яка повідомляє про достовірність та зустрічається принаймні в двох різних записаних текстах». [22, с. 38]. Таким чином, говорячи про комбінацію мотивів, дослідник виділяє в першу чергу морфологічний аспект бувальщини. Також важливим вдається факт міжрегіонального поширення окремих типів фольклорних бувальщин, тобто непрямий доказ наявності колективної полігенетичної традиції.

Фінський фольклорист Лаурі Сімонсуурі виділяє крім іншого, не тільки усну форму передачі бувальщин, він також зосереджує свою увагу на її змісті та надрегіональному розповсюдженню. Більш за все він приділяв увагу речам, які викликають інтерес оповідача

(особистості, події, місцевості) та слугують підґрунтям для створення фольклорної бувальщини та їх вираженню відповідно до граматичних структур [15, с. 47].

Протягом минулого сторіччя було зафіксовано декілька спроб уточнити класифікацію К. В. фон Зюдова, серед яких варто зазначити дослідження фінського фольклориста та релігієзнавця Л. Хонко. Він представив нову точку зору на відокремлення меморату від власне бувальщини. Для цього дослідник запровадив наступні критерії для безпомилкового визначення фольклорного жанру: зміст; форма; стиль; структура; функція; частота; розповсюдження; вік; походження. Ці критерії, хоча вони й були само собою зрозумілими, до того часу не завжди послідовно залучались до аналізу поняття фольклорної бувальщини. Виходячи з цих критеріїв, виявлялось, що бувальщина відрізняється від меморату в першу чергу змістовно, а від фабулату – формально. Новим в цій класифікації був частотний критерій, який базувався в першу чергу на колективних традиціях соціуму і брав до уваги частотність передачі бувальщини [12]. Послідовником Л. Хонко став Ю. Пентікайнен, який додав новий критерій для відокремлення меморату від бувальщини, яким стала так звана психологічно-сприйняттява автентичність, тобто індивідуальне істинне значення. Таким чином головним критерієм розрізнення меморату та бувальщини стає рівень дійсності. Внаслідок цього виникає багато рівнів дійсності, що, звичайно, ускладнює роботу з матеріалом [14]

Підходячи до нашого об'єкту з боку психології, найвизначнішою рисою бувальщини швейцарський дослідник Х. Буркхардт називає індивідуальний характер переживання, зустріч з потойбічним та надприродним явищем. «Зміст фольклорних бувальщин зазвичай стосується незвичних подій, які на думку оповідача або слухача часто спричиняються вторгненням «чогось зовсім іншого» у світ повсякденного» [10, с. 14].

В.-Е. Пойкерт підійшов до бувальщини як до написання історії певного народу. Для нього бувальщина є просто історичним повідомленням, він зосереджується на розповідному характері оповідання, в якому фіксується деяка подія. Він пише, що бувальщина повідомляє про те, що вже відбулося, і якщо прагне естетичного, то це лише естетика замкнення, окресленого та мотивуючого, і, повідомляючи про події, вона не підсумовує, а просто передає перебіг подій [16, с. 10].

Учень В.-Е. Пойкерта, Курт Ранке, підкреслює сенс істинності бувальщини, її емпіричну роль в суспільстві і, таким чином, її антропологічне значення. Він стверджує: «Бувальщина документує місце та час в наших категоріях мислення, її прив'язаність до людського, вона відповідає дійсності, тому що вона хоче бути дійсністю» [18, с. 35]. Для нього бувальщина, як і інші фольклорні жанри, відповідає психо-ментальним потребам людей, і є формою їхнього вираження. Це в свою чергу визначає функцію бувальщини, яка закладається в тому, щоб

пояснити світ, при чому тон пояснення має в першу чергу емоціональне забарвлення. К. Ранке також вважає важливою інтеграцію бувальщини в дійсність людини, коли, на відміну від казки або легенди, де трансцендентне існує ніби в паралельному світі, в бувальщині надприродні явища самі проникають в світ повсякденності.

Під впливом К.Г. Юнга деякі дослідники бачили в бувальщинах «архетипові образи», але на думку К. Ранке, такі «спроби визначити сутність бувальщини, казки, міфу або шванку завжди терпітимуть поразку, якщо не будуть спиратись на філологічні архетипи» [18, с. 45].

Відомі й інші спроби розглядати фольклорну бувальщину суто в психологічній інтерпретації, представлені, наприклад, в роботі Г. Іслера. За його словами, якщо сприймати бувальщину як «розповідь про зустріч людини з духами або демонами» і, крім того, як «точні вказівки щодо правильного поводження з цими силами» [13, с. 1], в цьому, без сумніву, проявлятиметься релігійна функція. І, у разі конкретного застосування до певних типів бувальщини ця функція, на думку Ньортерсхаузера, стає скоріш функцією ідеологічною, яка «використовує уявлення про народні вірування» [цит. за 15, с. 53]. Сам Л. Петцольд вважає, що «таке релігійно-психологічне тлумачення бувальщини, яке походить з *a priori* постульованої передумови, та, крім того, вдає з себе «знання», яке у кращому випадку вже виповнилося, не зачіпляє ані внутрішньої реальності бувальщини, ані історично-соціальної реальності; інтерпретуючи бувальщину антиісторичним чином, її виривають з того підґрунтя обставин та зв'язку із життям, з яких вона постала» [15, с. 53-54].

Вище згадувалося про те, що Ф. Ранке давав фольклорній бувальщині дефініцію через призму того, яким чином вона відноситься до реальності, тобто за ступенем суб'єктивної достовірності. В цьому сенсі до його бачення приєднався Л. Рьоріх, який помістив цей тип текстів у мережу глобальних взаємовідносин та вказав на кількісну обмеженість типів фольклорних оповідань та мотивів. «У своїй прив'язаності до місця й часу, а також до конкретних осіб, кожна бувальщина викликає відчуття реальної події, яка відбулася один раз, але бувальщина, так само, як і казка, обмежена у переліку загальнолюдських мотивів та типології» [19, 664].

Г. Баузіnger спробував надати своє визначення бувальщинам та класифікувати їх за причинами виникнення. Спираючись на міркування фон Зюдова та Пентикайнена, він виділив різні фази формування та розвитку бувальщини від первинного суб'єктивного оповідання (меморату) до інтерпретованої розповіді сталої бувальщини. Він бачив три приводи виникнення бувальщини: переживання, подія та об'єктивація. Із них виходять три рівнозначні групи бувальщин: демонічна, історична та етіологічна. Але етіологічні (пояснювальні) бувальщини можна також знайти і в групі демонічних, і історичних бувальщин. Таким чином, етіологічна

функція і зміст бувальщини опиняються на одному категоріальному рівні. Попередній етап, тобто об'єктивацію, яка вимагає пояснення, можна знайти як серед демонічних (це бувальщини про чортові мости або печери карликів/гномів), так і серед історичних фольклорних бувальщин (бувальщини про руїни замків, пояснення виникнення назв місцевостей тощо), або вона може відноситися до них. Таким чином, дослідник вийшов на досить неточне, але безперечну класифікацію бувальщин на історичні та демонологічні [9, 127].

Важливий внесок в дослідження бувальщин зробила германіст Кріста Бюргер, яка виокремила ідеологічну функцію бувальщин. Дослідниця виходила з того, що в низці бувальщин, які намагаються випередити порушення писаних або неписаних норм, ці порушення вважаються негативними з точки зору потойбічних сил. Крім того, в роботі зауважується про очевидну соціально-критичну тенденцію деяких бувальщин, які хоча й карають індивідуальні порушення моральних норм навіть з боку правителів, але загалом не критикує «основний принцип влади» [11, с. 33]. В цілому дослідниця описує «світосприйняття німецькомовних фольклорних бувальщин як антипросвітницьке та антиемансипаторське» (11, с. 36, 38).

Спробу розглянути фольклорну бувальщину з точки зору функціоналістських аспектів зробив Р. Шенда. Він писав про те, що вона «показує нам порушення норм, пояснює нам катастрофи, робить моторошне очевидним, погрожує покаранням» [20, с. 12]. Для нього тексти бувальщин не є ізольованими, а стають автентичними лише у своєму контексті та через функціональний взаємозв'язок. Він надає нашому предмету досить «важку» дефініцію: «Бувальщина — це спродукована усно та / або письмово передана з покоління у покоління розповідь по однократну надзвичайну, надприродну або чудову, справжню або фіктивну подію [переживання], часто датовану / локалізовану, в яку повірили або ні, яку розповідають із розважальним / дидактичним наміром і яка служить для підтвердження або розширення кола досвіду реципієнта, а також для збереження або піддання сумнів відповідної існуючої картини суспільства» (там само).

На теренах російськомовного простору термін «бувальщина» вперше був використаний з метою позначення розповіді про надприродне, яке трапилося в реальності, дослідниками Б. та Ю. Соколовими [7, с. 78]. Як правило, ці тексти вважалися комплементарними оповіданнями до казок, і таке ставлення до предмету нашого дослідження переважало в роботах XX століття навіть тоді, коли особливі риси цього типу текстів стали виділяти окремо. Ситуація змінилася після виходу з друку роботи Е.В. Померанцевої, у якій вона згадувала про те, що незважаючи на те, що у бувальщинах переважає інформативна функція, їй також притаманна й естетична [3, с. 275]. На думку дослідниці, виокремлення цієї функції пов'язане із відсутністю віри в

оповідання з боку реципієнтів. Цієї ж думки дотримувався В.П. Зінов'єєв, який вважав, що наполягання на достовірності бувальщини з боку оповідача має на меті підсилення естетичного ефекту від оповідання [1, с. 382, 386, 394].

Не обійшов своєю увагою бувальщину В.Я. Пропп, який провів масштабні дослідження фольклорної прози. Він провів глобальне розмежування фольклорних текстів на “такі твори, у правдивість змісту яких не вірять” (усі тексти казкового типу), “і такі, у правдивість змісту яких вірять” [6, с. 43]. Усю неказкову прозу В. Пропп поділив на такі жанри: етіологічні оповідання, бувальщини, легенди, історичні перекази, сказання [4, с. 52]. Посилаючись на роботи вищезазначених європейських авторів, в тому числі К. Ранке, і зауважуючи, що дослідники встановлюють занадто широкі визначення для жанру бувальщини, він зазначав, що для класифікації фольклорних жанрів і уточнення понять необхідно дотримуватися певних вимог, серед яких називав такі: 1) ознака, що виділяється, повинна відображати сутнісні сторони явища 2) обрана ознака має бути постійною, а не мінливою (щодо цього критерію сам дослідник писав про певні труднощі, пов’язані із постійною мінливістю фольклору) 3) ознака, що покладена в основу, має бути сформульована чітко та виключати можливість його різного тлумачення та розуміння [Пропп 5 с. 177-181].

Дослідженням структури бувальщини Латгалії, її композиції, системи образів і наявності інших елементів, обумовлених основною функцією бувальщини: настановкою на достовірність з одного боку, та того, що викликає містичний страх, з іншого, займалася Є.Є. Корольова [2, с. 237 і далі]. Дослідниця зауважує, що бувальщина відображає особливості міфологічного мислення, що має свою логіку і не прагне до аналітичного розуміння світу. Крім того, вона вважає, що «як і будь-який фольклорний твір, бувальщина поєднує в собі дохристиянське та християнське. Міфологічні персонажі та їхні діє віддзеркалюють поганські уявлення [...], їхні суєвірні уявлення, а християнською в більшості випадків є система оберігів» [2, с. 247].

Серед більш сучасних досліджень можемо також назвати роботу ізраїльського науковця Л. Фіалкової [8], яка досліджувала не суто бувальщини, а меморати, зауважуючи, що це більш універсальний термін, який позначає тексти фольклорних жанрів, починаючи від легенд і закінчуючи саме фольклорними бувальщинами. В першу чергу дослідницю цікавив культурний контекст, який відображається в окремих оповіданнях. Через передачу особистих спогадів та спогадів своїх знайомих як частини групового досвіду суспільна вага таких текстів зростає.

Підсумовуючи все вище сказане, можна виділити наступні найважливіші риси бувальщини: в першу чергу, це усне оповідання, зафіксоване в формі тексту. За формою оповідання бувальщина є мімотичною, тобто виникає враження, що описані події насправді відбувались, і бувальщина намагається підтвердити це за допомогою часових, місцевих та

особових вказівок. Прориви надприродного теж фіксуються і підтверджуються певними особами. Важливим критерієм є також її автентичність психологічного сприйняття, тобто індивідуальна дійсна цінність. Ще однією структурною рисою є багатовимірність бувальщини, але прояви надприродного тут не сприймаються як дещо жахливе, а навпаки, і становлять власне бувальщину.

З огляду на все вищесказане, ми бачимо, що незважаючи на велику кількість робіт, присвячених бувальщини, також німецькомовній, когнітивно-дискурсивний аспект поки що не є достатньо дослідженим, тому перспективою дослідження можна вважати розгляд текстів німецькомовної фольклорної бувальщини як елементів відображення світосприйняття та світобачення людей певної етнокультурної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зиновьев В.П. Быличка как жанр фольклора и её современные судьбы / В.П. Зиновьев // Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири. – Новосибирск, 1987. – С. 381-400.
2. Королёва Е. Е. Былички староверов Латгалии (современное бытование) / Е.Е. Королева. – Русские старообрядцы: язык, культура, история. – М.: 2008. – с. 237-249.
3. Померанцева Э. В. Жанровые особенности русских быличек / Э.В. Померанцева // История, культура, фольклор и этнография славянских народов. VI Международный съезд славистов. М.: Наука, 1968. С. 274 – 293.
4. Пропп В. Я. Жанровый состав русского фольклора / В. Я. Пропп // Пропп В. Я. Фольклор и действительность: избранные статьи. – М. : Наука, 1976. – С. 46-82.
5. Пропп В.Я. Поэтика фольклора. / В.Я. Пропп. –М.: Лабиринт, 1998. – 352 с.
6. Пропп В. Я. Принципы классификации фольклорных жанров / В. Я. Пропп // Пропп В. Я. Фольклор и действительность: избранные статьи. – М. : Наука, 1976. – С. 34-45.
7. Соколов Б., Соколов Ю. Сказки и песни Белозерского края / Б. Соколов, Ю. Соколов. – СПб.: Тропа Троянова, 1999. – 1504 с.
8. Фіалкова Л. Коли гори сходяться: Нариси українсько-ізраїльських фольклорних взаємин / Л. Фіалкова. – К. : Автограф, 2007. – 176 с.
9. Bausinger H. Formen der "Volks poesie" / H. Bausinger. – E. Schmidt, 1980. – 312 с.
10. Burkhard H. Zur Psychologie der Erlebnissage / H.Burkhard. – Juris-Verlag, 1951. – 110 S.
11. Bürger C. Die soziale Form der volkstümlicher Erzählformen — Sage und Märchen / C. Bürger // kritisches Lesen — Märchen, Sage, Fabel, Volksbuch. – Stuttgart, 1971. – S. 22-56.
12. Honko, L. Genre Analysis in Folkloristics and Comparative Religion / L. Honko. – Temenos 3, 1968. – p. 48-66.
13. Isler, Gotthilf. 1971. Die Sennenpuppe. Eine Untersuchung über die religiöse Funktion einiger Alpensagen / G. Isler // Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde.– Nr. 52. – Basel – Bonn, 1971 – 285 S.
- 14.

Pentikiinen, J. Grenzprobleme zwischen Memorat und Sage / J. Pentikiinen. – Temenos 3, 1968. – p. 136-167. 15. Petzoldt L. Einführung in die Sagenforschung / L. Petzoldt. – UTB, 2002 – 238 S. 16. Peuckert W.-E. Sagen. Geburt und Antwort der mythischen Welt. Einführungsband zur Reihe Europäische Sagen. / W.-E. Peuckert / – E. Schmidt Verlag, Berlin 1965. – 159 S. 17. Ranke F. Grundfragen der Volkssagenforschung / F. Ranke // Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde. – 1925. – Vol. 3. – P. 12–23. 18. Ranke K. Die Welt Der Einfachen Formen. Studien Zur Motiv- Wort- und Quellenkunde / K. Ranke. –Walter de Gruyter,1978. – 456 S. 19. Röhrich L. Die deutsche Volkssage. Ein methodischer Abriss / L. Röhrich // Studium generale. – 1958. – vol. 11. – P. 664-690 20. Schenda R. Sagenerzähler und Sagensammler der Schweiz. Studien zur Produktion volkstümlicher Geschichte und Geschichten vom 16. bis zum frühen 20. Jahrhundert, Hrsg. von Rudolf Schenda unter Mitarbeit von Hans Ten Doornkaat, Bern / Stuttgart 1988 21. Sydow C. W. von, Kategorien der Prosavolksdichtung / C. W. von Sydow // Selected papers on folklore. – Rosenkilde and Bagger. – 1948. – 257 p. 22. Tillhagen C.-H. Papers on folk-medicine, given at an inter-nordic symposium 1961 / C.-H. Tillhagen. – Stockholm, 1963. – 204 p.